

ІНСТИТУТ ЛІТЕРАТУРИ ІМ. Т. Г. ШЕВЧЕНКА НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

БІБЛІОТЕКА
СВІТОВОЇ
ЛІТЕРАТУРИ

АРІСТОФАН

■

ТЕАТР



ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2025

«МОЯ ЗБРОЯ — СМІХ»: СВІТ КОМЕДІЙ АРІСТОФАНА

А їм потрібен добрий жарт,
І вже чогось веселий хлопець варт,
І чимсь в суспільстві він заважив.

*Йоганн Вольфганг фон Гете. Фауст
(пер. М. Лукаша)*

Твори античної літератури мають універсальну перспективу. Художній геній давніх греків дав світові «Іліаду» й «Одіссею» Гомера, поезії Сапфо, «Царя Едіпа» Софокла, «Історії» Геродота, «Бенкет» Платона та багато інших зразкових творинь. До «вічних» перлин літератури, поза всяким сумнівом, належать також комедії Арістофана — драматурга класичних Афін золотої доби. «Чи не перебільшення це? Невже й справді дві тисячі з лишком років не провели між Арістофаном і нами непрохідної межі, не перетворили його творчість в музейну цінність? З усіх видів драматургії комедія найщільніше зв'язана з злободенністю»¹, — зазначає О. Білецький.

Теми п'єс Арістофана, попри історичну актуальність для Давньої Греції, зберігають свою нагальність та важливість і сьогодні: війна і мир, конфлікт поколінь, взаємодія та конфронтація старого й нового — вічні виклики, що залишаються незмінними для людства. У комічно-сатиричній формі звучить протест проти збройного протистояння між грецькими полісами, застереження про вразливість демократії в Афінах, висвітлюються проблеми авангардної філософії і театру. Арістофан, поєднуючи факти та художній

¹ Білецький О. Неповторний Арістофан // Арістофан. Комедії: пер. із старогрецької. Київ: Дніпро, 1980. С. 5.

вимисел, занурює читача у світ класики, але й водночас має що сказати новітнім поколінням.

Жіночий страйк проти війни в «Лісістраті», заклик до миру в «Ахарнянах» і «Мирі», викриття політиків-демагогів і недоліків державних інститутів у «Вершниках», «Птахах» і «Осах» набувають нового звучання у XXI ст. Голос Арістофана дедалі гучніше лунає на сучасній театральній сцені й окрилює суспільно-політичні, антивоєнні та феміністичні рухи. Сміх його комедій сьогодні знаходить вдячного поціновувача як серед шанувальників високої літератури, так і в колі театральних естетів, засвідчуючи потребу нового прочитання великого комедіографа.

Одним із доказів сили й своєчасності Арістофанового слова у новітній дійсності є «Проект Лісістрата» (Lysistrata Project) — театральний акт протесту проти вторгнення США в Ірак. 3 березня 2003 року (03.03.03) у 59 країнах відбулося понад тисячу театральних постанов і публічних читань «Лісістрати» з метою протидії війні й розгортанню конфлікту на Близькому Сході.

Комедії Арістофана написані з любові до Афін і відчуття їхнього серцебиття — часом хворобливого й аритмічного. Його гумор, тісно переплетений із сатирою, стає зброєю проти вад міста, ліками для роз'єданого війною і внутрішніми суперечностями полісного суспільства, але й водночас карнавальним сміхом, укоріненим у ритуальну традицію культу Діоніса. Удаючись до слів Сократа про себе в «Апології» Платона, Арістофана можна вважати ще одним «гедзем», якого Бог приставив до Афін, «мов до коня, великого й благородного, але зледачілого від жиру», щоб він його «підганяв, будив, намовляв і картав» (*Платон, Апологія Сократа 30e, пер. Й. Кобіва*). Захоплення талантом Арістофана як драматурга, комедійного поета й митця відображене в «Бенкеті» Платона: філософ промовляє вустами комедіографа, коли той розповідає комічний та дещо абсурдний міф про андрогінів і стверджує, що досконала любов полягає у «бажанні цілості» та «пошуку своєї половини» (*Платон, Бенкет 189a-193d, пер. У. Головач*).

Творчість Арістофана глибоко занурена в історичну атмосферу античних Афін. Деякі дослідники розглядають його п'єси як «енциклопедію» культурно-історичних реалій Греції V ст. до н. е. За переказом, коли тиран Сиракуз Діонісій Старший попросив Платона розповісти йому про державний устрій Афін та особливості управління, філософ надіслав йому повну збірку комедій Арістофана.

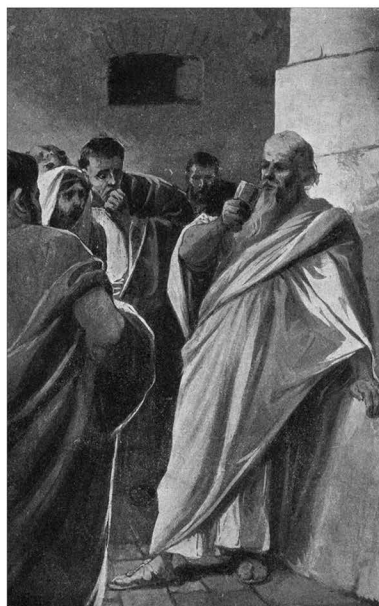
Ця передмова покликана відкрити перед читачем світ сміху «батька комедії», творчість якого, мов вишукана мозаїка, поєднує гостру сатиру, яскравий гумор і глибоку любов до свого міста. Сьогодні його п'єси можуть стати не лише предметом академічного зацікавлення, а й джерелом естетичної насолоди, інтелектуальної розваги та знаменом суспільно-політичної позиції.

ВІХИ ЖИТТЄВОГО ШЛЯХУ АРІСТОФАНА

Про Арістофана та його творчість відомо небагато: дещо зі свідчень інших письменників (наприклад, із «Життя Арістофана» анонімного автора або творів Платона), дещо з його власних слів у комедіях (передусім із парабас — екстравагантних частин комедії, у яких митець звертається безпосередньо до глядачів з порадами, порушуючи сценічну ілюзію). Однак такі авторські ремарки в п'єсах слід брати до уваги з певним застереженням: Арістофан, створюючи власне публічне реноме, репрезентує себе як «юного і витонченого, інновативного, політично впливового, але, на жаль, навмисне недооціненого комедійного поета»¹. Чи варто довіряти таким свідченням автора — питання дискусійне. Наприклад, у парабасі «Хмар» та «Миру» він нарікає на те, що завчасно облисів і з цього глузують судді та глядачі, проте на бюстах Арістофана в середніх літах традиційно зображують з густим волоссям.

¹ A Guide to Ancient Greek Drama / Ed. Ian C. Storey and Arlene Allan. Blackwell Publishing, 2005. P. 209.

ХМАРИ



ДІЙОВІ ОСОБИ

Стрепсіад, *старий чоловік.*

Фідіппід, *його син.*

Ксантій, *слуга Стрепсіада.*

Сократ, *мудрець.*

Сократові учні.

Правий	}	<i>сперечальники.</i>
Неправий		

Пасій	}	<i>позикодавці.</i>
Аміній		

Свідок Пасія.

Херефонт.

Хор хмар з двадцяти чотирьох жінок.

Дія відбувається в Афінах.

На сцені два будинки — Стрепсіада і Сократа.



ПРОЛОГ

Стрепсіад і Фідіппід удосвіта дрімають
на ганку Стрепсіадового дому. Стрепсіад прокидається.

Стрепсіад

Ой-ой, ой-ой!

О Зевсе-царю, що за ночі стали в нас!

Без краю ніч! Коли ж то вже розвидниться?

Давно я чув, як проспівали півні десь.

Раби хропуть. Раніше не було б цього.

Ой, скільки ж лиха з війн, бодай пропасти їм!

Вже й слуг не вільно у руках тримати нам.

(Показуючи на сина, що спить поруч).

А цей моторний парубок без просипу

10 Вилежує тут нічку й тільки бахкає,

У п'ять керей козиних весь укутаний.

Ну, що ж, поспім ще трохи й ми, закутавшись.

(Перевертається з боку на бік).

От горе — не засну ніяк. Гризуть мене

Витрати всякі, ясла та борги мої.

А все через синочка. Чубом вихрячи,

Гасає верхи, править колісницею,

Лиш кіньми й снить. Я ж гину з жаху, дивлячись,

Як з місяцем строк виплати кінчається.
Борги ж ростуть.

(Іукає слугу).

Гей, хлопче, засвіти ліхтар!

20 І принеси-бо книгу. Хочу глянути,
Кому я винен, та підрахувать борги.

С л у г а вносить світильник і книгу.
Кому ж я винен?

(Читає).

«Пасію дванадцять мін».

Як, Пасію дванадцять мін? За віщо це?
«За жеребця таврованого». Лишенько!
Вже краще око витаврувать дав би я!

Ф і д і п і д
(крізь сон)

Не химеруй, Філоне! Навпростець прямуй!

С т р е п с і а д

Ну, от оте нещастя, що загубить нас!
Йому й у снах лиш гони все ввижаються.

Ф і д і п і д
(так само)

Багато гонів їдеш на змаганні ти?

С т р е п с і а д

30 Вже заганяв ти батька до останнього.
Кому ж і за що винен я, крім Пасія?
«Три міні за колеса й віз — Амінію».

Ф і д і п і д
(крізь сон)

Остигнуть дай і в стайню зажени коня.

С т р е п с і а д

Мене ти з дому незабаром виженеш!
Нас позови обсіли, й за лихву мене
Всього опишуть.

Ф і д і п і д
(прокинувшись)

Що з тобою, батечку?
Чого ворочаєшся та бурчиш всю ніч?

С т р е п с і а д
Гризе мене якийсь демарх під ковдрою.

Ф і д і п і д
Чудний же ти! Не заважай-бо спать мені.

С т р е п с і а д
40 То й спи собі. Та тільки знай, борги мої
Тобі ж самому упадуть на голову.
Ох!

Бодай би навіть сваха та загинула,
Що шлюб з твоєю матір'ю нараяла.
Розкішне в мене на селі життя було —
Я безтурботним лежнем на дозвіллі жив,
Серед овець, олив і медоносних бджіл.
Сам селянин, побрався я з небогою
Мегакла, мов сама Кесіра гордою,
Заможною, значною городянкою.
50 От одружились ми і спати вдвох лягли, —
Від мене стійлом, вовною й достатком тхне,
Від неї — все духами, поцілунками,
Витратами й жагою коліадською,
А роботяща, — ткать не лінувалася.
Бувало, їй подертий плащ показую
Й кажу: «Щось тонко ти прядеш, дружинонько!»

С л у г а
Немає більш оливи у світильнику.

С т р е п с і а д
Овва! Чи не п'янюга ж цей світильник твій?
Підходь, поб'ю тебе.

С л у г а

За віщо ж битимеш?

С т р е п с і а д

За те, що надто грубий гніт заправив ти.

(Прогнавши слугу, сам до себе).

60

От народився згодом цей синок у нас —

У мене і дружиноньки ласкавої.

Тут за ім'я ми стали сперечатися.

Вона коня тулила все до імені,

Щоб був Ксантіпп, Харіпп чи Халліппід, а я

Назвати Фідонідом хтів, по дідові.

Довгенько ми змагалися, та зрештою

Назвали сина спільно Фідіппідом ми.

Вона синка голубить, примовляючи:

70 «От підростеш, і в місто колісницею,

Як дядько твій Мегакл, поїдеш в мантиї».

Я ж мовив: «Підростеш і кози пастишеш,

Як батько, в горах, свій кожух накинувши».

Та слів моїх синочок не послухався, —

І кінську в дім приніс мені пропасницю.

Сьогодні міркував я ніч цілісінку

Й до засобу чудового додумався:

Якщо умовлю сина — я врятований.

Але спочатку треба розбудить його.

80 Та як би розбудити лагідніше? Як?

Мій синку, Фідіппідоньку!

Ф і д і п п і д

Чого тобі?

С т р е п с і а д

А поцілуй мене і праву ручку дай.

Ф і д і п п і д

Ну, на! А що?

С т р е п с і а д

Скажи, чи любиш ти мене?

Ф і д і п п і д

Авжеж, клянуся Посейдоном-вершником!

С т р е п с і а д

Ой, ні! Не треба, ні, не треба вершника!
Цей бог усіх нещасть моїх причиною.
Якщо мене всім серцем щиро любиш ти,
То слухайся, мій синку.

Ф і д і п п і д

В чім же слухатись?

С т р е п с і а д

Переміни свої якшвидше звичаї
Та йди учитися, куди пораджу я.

Ф і д і п п і д

Куди ж це?

С т р е п с і а д

А послухаєш?

Ф і д і п п і д

Послухаю,

От Діоніс нам свідок.

С т р е п с і а д

Ну, то глянь сюди.

Он бачиш там хатину й тин із хвірткою?

Ф і д і п п і д

Звичайно, бачу. Що ж із того, татоньку?

С т р е п с і а д

Це для умів високих школа думання.
Живуть там дивні люди. Як послухать їх,
То небо — горно, що стоїть навколо нас,
А ми у ньому — як малі вуглиночки.

Як дати їм грошей, то навчать однаково
Здолати словом правого й неправого.

100

Ф і д і п п і д

Та хто ж вони?

С т р е п с і а д

Як звати їх, не знаю я,
А мудрі з них добрі, запопадливі.

Ф і д і п п і д

Тю, знаю. Це хвальки оті, дурисвіти,
Бліда ота босота, злидні зморені —
Сократ безтямний, та і Херефонт із ним.

С т р е п с і а д

Цить, цить, мовчи! Не говори дурниць таких.
Як до гаразду батька не байдужий ти,
Пристань до них, а кінської зречись їзди.

Ф і д і п п і д

Ні, свідчусь Діонісом, хоч би й всіх мені
Ти дарував фазанів Леогорових.

110

С т р е п с і а д

Прошу тебе, мій любий, мій ріднесенький,
Іди учитись.

Ф і д і п п і д

А чого учитися?

С т р е п с і а д

Дві мови, кажуть, є в кмітливих цих людей:
Правдива — краща, й гірша — неправдива є,
І можна, кажуть, мовою облудною
Перемогти, неправим будвши, правого.
Якби навчивсь ти мови неправдивої,
То з тих боргів, що через тебе вліз я в них,
Нікому ні обола не сплатив би я.

Ф і д і п п і д

120 Не згоден я. Бо як би міг я вершникам
Тоді, змарнілий, схудлий, показатися?

С т р е п с і а д

Як так, — клянусь Деметрою! — не ждіть тепер
Кормів — ні ти, ні коні й жеребці твої!
Геть, до ворон тебе я з дому вижену.

Ф і д і п п і д

Не дасть Мегакл, мій дядько, щоб zostався я
Без коней. От піду до нього — й байдуже.

(Йде геть).

С т р е п с і а д

Та й я ж, упавши, довго не лежатиму.
Богам ось помолюся й сам учитися
Подамся зараз до тієї думальні.
130 Ох, як старому, длявому забудькові
Отих словесних тонкощів навчитися?

(Йде через хвіртку до сусідньої хатини).

А все ж піду. Чого б то мав я гаятись?
Чом не постукать в двері? Хлопче, хлопчику!

(Стукає).

У ч е н ь

(виходить)

Геть, до ворон! Хто тут у двері грюкає?

С т р е п с і а д

Це я, з Кікінни Стрепсіад, Фідонів син.

У ч е н ь

От неук, Зевсом свідчусь! Нерозсудливо
Ногою в двері грюкнув так, що викиднем
Я скинуть можу думку ненароджену.

ЗМІСТ

Передмова. «Моя зброя — сміх»: світ комедій Арістофана. <i>Олександр Левко</i>	3
Хмари	33
Лісістрата	123
Жаби.	201
Примітки. <i>Йосип Кобів</i>	301